आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः। १ कः (प्रजापतिः), २ अग्निः, ३-५ सविता, ५ भगो वा, ६-१५ वरुणः। १,२, ६-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम।

को नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च॥ १ ॥०२४ ॥०१

कस्य। कतमस्य- कीदृशस्य। देवस्य- उपास्यस्य। चारु- सुन्दरम्। नाम। अमृतानाम्- अमरणधर्माणां मध्ये। मनामहे- मननं कुर्मः। जपामः। कः। नः- अस्मान्। मह्यै- महत्यै। अदितये- पृथिव्यै। अस्मिन् प्रकरणे अदितिः पृथिवी। अदितिशब्दः पृथिवीनामस्वपि पठितः। पुनः। दात्- दद्यात्। पितरं च। मातरं च। दृशेयम्- पश्येयम् ॥१ ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम।

स नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च॥ १ ॥०२४ ॥०२

अग्नेर्नाम मननं कुर्मः। स नः पुनर्भूम्यै दास्यति। मातरं पितरं च पुनः पश्येयम्। अग्निमन्त्रजपात् ध्यानात् पुनर्जन्मन्यपि सत्संस्कारयुक्तकुटुम्बे जननं भवेदिति भावः ॥२ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम्। सदावन्भागमीमहे॥ १ ॥०२४ ॥०३

सदावन्- सदा रक्षक। देव सवित- आत्मसूर्य। वार्याणाम्- वराणां वरणीयानां वा तत्त्वानाम्। ईशानम्- वशिनं प्रभुं वा। त्वा- त्वां प्रति। भागम्- सौभाग्यम्। अभि ईमहे- अभियाचामहे ॥३ ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः। अद्वेषो हस्तयोर्दधे॥ १ ॥०२४ ॥०४

Dr. Ranganji

यः- यत्। भगः- सौभाग्यम्। पुरा- पूर्वकाले। निदः- निन्दकेन निन्दितम्। तृतीयार्थे षष्ठी। इत्था- अनेन प्रकारेण इदानीम्। शशमानः- प्रशंसितम्। अद्वेषः- द्वेषरहितं प्रेममयमिति भावः। नञस्तद्विरोधित्वात्। तत्सौभाग्यम्। ते- तव। हस्तयोः। दधे- धृतमभूत्॥४॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा। मूर्धानं राय आरभे॥ १॥०२४॥०५

ते- भवतः। रायः- संपदः। मूर्धानम्- उत्कर्षम्। आरभे- प्रारब्धुम्। भगभक्तस्य- सौभाग्यविभक्तुः। तव- भवतः। अवसा- रक्षया। सुगत्या। कान्त्या। प्रीत्या। तृप्त्या। अवगमनेन। प्रवेशेन। चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणेन। इन्द्रियेशनेन। अर्थयाचनेन। क्रियया। इच्छया। दीप्त्या। प्राप्त्या। शोभनावरणेन। अधर्महिंसया। शुभादानेन। वृद्ध्या च। वयम्। उदशेम- उत्कर्षेण व्याप्नुमः। अशू व्याप्तौ॥५॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम्॥ १॥०२४॥०६

पतयन्तः- उत्पतन्तः। अमी- ते। वयश्चन- गतिमन्तः प्राणप्रतीका मरुतोपि। ते- भवतः। क्षत्रम्- क्षत्रियशीलत्वम्। सहः- सहनशीलत्वम्। मन्युम्- मननशीलत्वम्। न आपुः। अनिमिषम्- सततम्। चरन्तीः- प्रवाहरूपेण प्रचरत्। इमा आपः- जलम्। आधारशक्तिप्रवाहो वा। न प्रमिनन्ति- न त्वा हिंसन्ति। मीञ् हिंसायाम्। वातस्य- वायोः प्राणस्य वा। अभ्वम्- वेगः। त्वा। न प्रमिनन्ति॥६॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः।

नीचीना स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतव स्युः॥ १॥०२४॥०७

Dr. Rangani

अबुध्ने- मूलरहिते। ऊर्ध्वं- परमव्योमनि। पूतदक्षः- पवित्रसमर्थः। राजा। वरुणः- प्रकृतिनियत्यधिदेवः। वनस्य- भक्त्याः। वन संभक्तौ। स्तूपम्- मन्त्रं सङ्घं वा। भक्तिपूर्वजप्तं मन्त्रं भक्तिप्रणालीनां सङ्घं वा। स्त्यै शब्दसङ्घातयोः। ददते- अस्मभ्यम् ददाति। नीचीनाः स्थुः- अस्या भक्त्याः प्रणाल्य अधोमुखाः स्युः। बुध्नः- एतासां मूलभूता भक्तिः। एषाम्- एतासां प्रणालीनां उपरि विराजते। अस्मे- अस्यां भक्त्याम्। अन्तर्निहिताः। केतवः- ज्ञानरश्मयः। स्युः। सदा भक्त्यधिदैवतेन मित्रेण वरुणस्य संबन्धः। तस्मात् वरुणेन भक्तिधारणा युक्ता। भक्त्यैव ज्ञानमिति कारणेन ज्ञानरश्मीनां भक्त्यां निहितत्वम्॥७॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्॥ १॥०२४॥०८

राजा वरुणः। सूर्याय- आत्मसूर्यस्य। अन्वेतवै- अनुगमनाय। ऊरुम्- विस्तीर्णं। पन्थाम्- पन्थानम्। चिदाकाशे कृतवान्। भास्करानुगत्यर्थं बाह्याकाशे पन्थानं कृतवानित्याधिभौतिकम्। प्रकृतिनियतिदैवतत्वात्। अपदे- पादप्रक्षेपणानर्हे। मितिरहिते। अतिसूक्ष्मे चिदाकाशे। पादा प्रतिधातवे- सञ्चाराय। अकः- सुखं शोभनं पन्थानं कृतवान्। उत- अपि च। हृदयाविधः- हृदयताडनसमर्थशक्तीनां। व्यध ताडने। चित्- एव। अपवक्ता- निराकर्ता अभवत्॥८॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु।

बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्॥ १॥०२४॥०९

राजन्। ते- तव। भिषजः- भैषज्यशक्तयः। शतं सहस्रम्- अनवधिकाः। ते- भवतः। सुमतिः- हितमतिः। उर्वी- विस्तीर्णा। गभीरा- गम्भीरा। निर्ऋतिम्- कुण्ठितबुद्धिम्। पराचैः- पराङ्मुखां

Dr. Rangani

कुरु। दूरे- दूरे कुरु। बाधस्व- विलोडय। बाधृ विलोडने। अस्मत्- अस्माभिः। कृतम्- कृतेभ्यः। एनः- पापेभ्यः। अस्मान्। प्र- प्रकर्षेण। मुमुग्धि- मोचय। मुचॢ मोक्षणे ॥९॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति॥ १ ॥०२४ ॥१०

ये - ये। ऋक्षाः- नक्षत्रविशेषाः। उच्चा- उपरि। निहितासः- स्थापिताः। नक्तम्- रात्रौ। ददृश्रे- दृश्यन्ते। अमी- ते। कुह- क्व। दिवा- अहनि। ईयुः- गच्छेयुः। इति प्रश्नः। अस्य उत्तरम्। वरुणस्य- प्रकृतिनियतिभूतदैवतस्य। व्रतानि- प्रकृतिनियतयः। अदब्धानि- अहिंसिताः। अलङ्घ्या इति भावः। चन्द्रमाः- चन्द्रोपि। नक्तम्- रात्रावेव। विचाकशत्- दीप्यमानः। एति- प्रचलति। अहनि एते सर्वे वरुणनियतिद्वारा अप्रकाशा एव सन्तीति भावः ॥१० ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः॥ १ ॥०२४ ॥११

तत्- तस्मादलङ्घ्यमानप्रकृतिनियतिभूतकारणत्वात्। त्वा- भवन्तम्। यामि- आगच्छामि। ब्रह्मणा- मन्त्रेण ब्रह्मवर्चसेन वा। वन्दमानः- नमस्कारसंपन्नः। यजमानः- पूजकः दाता सङ्गतिकारकः। हविर्भिः- हव्यैर्ध्यानभावनाभिः। तत्- प्रकृतिनियतिसहितजीवनम्। आ शास्ते- प्रार्थयते। अहेळमानः- आदरयुक्तः सन्। हेड् अनादरे। वरुण- प्रकृतिनियत्यधिदैवत। उरुशंस- विस्तीर्णस्तुतियोग्य। इह- अत्र। बोधि- अवगमय। बुध अवगमने। नः- अस्माकम्। आयुः- आयुषम्। मा प्र मोषीः- मा प्रमुषितं कुरु। मुषु स्तेये। प्रकृतिनियत्यनुस्यूतं जीवनं दीर्घं भवेदिति भावः ॥११ ॥

Dr. Rangani

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे।

शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो मुमोक्तु॥ १ ॥०२४ ॥१२

तत्- प्रकृतिनियतिभूतवरुणध्यानम्। इत्- एव। नक्तं दिवा- दिवारात्रम्। अनुष्ठातव्यमिति। मह्यम्- मे। शिष्टाः। आहुः- ऊचुः। अयम्- एषा। केतः- प्रज्ञा। हृदः- मम हृदयात्। आ वि चष्टे- एतदेव अनुष्ठातव्यमिति सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति। गृभीतः- प्रकृतिनियत्यननुसाराख्यफलतया वरुणपाशैर्बद्धः। शुनःशेपः- मातरिश्वनः प्राणस्य स्पर्शी। स्वविमोचनाय प्राणोपासक इत्यर्थः। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। शेपः शपतेः स्पृशतिकर्मण इति निरुक्ते (३॥४॥४॥)। यम्- वरुणं प्रकृतिनियतिभूतम्। अह्वत्- पश्चात्तापेनाह्वयत्। सः- स राजा वरुणः प्रकृतिनियतिभूतः। अस्मान्- नः। मुमोक्तु- प्रकृतिनियत्युल्लङ्घनफलभूताद्बन्धात् विमोचयतु॥१२॥

शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान्॥ १ ॥०२४ ॥१३

शुनःशेपः। द्रुपदेषु- द्रुतगतिषु। विचाररहितेषु। समाधानरहितेषु वा। त्रिषु- भूर्भुवःसुवराख्यशरीरप्राणमनोगतेषु प्रकृतिनियतिविरोधिकर्मफलेषु। गृभीतः- गृहीतः। आदित्यम्- अखण्डप्रकृतिजं वरुणम्। अह्वत्- आह्वयत्। एनम्। राजा वरुणः। अव ससृज्यात्- विसृजतु। पाशान्। वि मुमोक्तु- विच्छिद्य विमोचयतु॥१३॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि॥ १ ॥०२४ ॥१४

Dr. Rangani

ते- तव। हेळः- क्रोधम्। वरुण- प्रकृतिनियत्यधिदैवत। नमोभिः- नमस्कारैः। यज्ञेभिः- दानैः पूजाभिः सङ्गतिकरणैः। हविर्भिः- हव्यैः। ध्यानभावनाभिः। अव ईमहे- अवनयामः। प्रचेतः- प्रकर्षप्रज्ञायुक्त। राजन्। असुर- प्राणद। असून् रातीत्यसुरः। अस्मभ्यम्- अस्मद्धृदये। जीवने वा। क्षयन्- निवसन्। कृतानि- रचितानि। एनांसि- प्रकृतिनियतिविरोधभूतकर्माणि। शिश्रथः- शिथिलीकुरु। श्रथ दौर्बल्ये ॥१४॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम॥ १ ॥०२४ ॥१५

वरुण- प्रकृतिनियत्यधिदैवत। अस्मत्- अस्मत्तः। उत्तमं पाशम्- सुवर्लोकाख्यमनसि यः प्रकृतिनियतिविरोधकर्मफलभूतपाशो भवति तम्। उत् श्रथाय- उत्कृष्य दुर्बलं कुरु। अधमम्- भूलोकाख्यशरीरे यः प्रकृतिनियतिविरोधकर्मफलभूतपाशो भवति तम्। अव श्रथाय- अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु। मध्यमम्- भुवर्लोकाख्यप्राणे यः प्रकृतिनियतिविरोधकर्मफलभूतपाशो भवति तम्। वि श्रथाय- विशेषेण शिथिलीकुरु। अथ- विमोचनानन्तरम्। अनागसः- प्रकृतिनियतिविरोधकर्मरहिताः। आदित्य- अखण्डप्रकृतिज वरुण। तव- भवतः। व्रते- प्रकृतिनियतौ। अदितये- अखण्डप्रकृतिलब्ध्यर्थम्। स्याम- भवेम ॥१५॥

Dr. Ranganji